

Erdoğan Boz

Söylemsel Bir Kimlik İnşası:
ÇERKESLER

HERETİK

SÖYLEMSEL BİR KİMLİK İNŞASI: ÇERKESLER

© *Erdoğan Boz*

Heretik Yayınları: 114 Antropoloji Dizisi: 7

ISBN: 978-605-9436-81-6

©2024 Heretik Basın Yayın

Tüm hakları saklıdır. Yayıncı izni olmadan kısmen de olsa fotokopi, film, vb. elektronik ve mekanik yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Nisan 2024, Ankara

Yayına Hazırlayan: Eren Kırmızıaltın

Sayfa Düzeni ve Kapak: Ali İmren

Heretik Basın Yayın ve Organizasyon Tic. Ltd. Şti.

Aziziye Mahallesi, Kuloğlu Sok. 15/2, Çankaya, Ankara

Tel: +90 (312) 418 52 00 • Faks: +90 (312) 418 50 00

Sertifika No: 41952

İnternet Sitesi: heretik.com.tr

Twitter: twitter.com/heretikyayin

Instagram: instagram.com/heretikyayin

E-mail: info@heretik.com.tr

Bizim Büro Basım Evi Yayın ve Dağ. Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Zübeyde Hanım Mah. Sedef Cad. 6/A Altındağ/Ankara

Sertifika No: 42488

Özlem ve Ridade'ye

İÇİNDEKİLER

Giriş	7
Kuramsal Çerçeve	15
Antropolojik Yöntem ve Alan	15
Gözlem ve Alanın Sorunsallaştırılması	16
Katılımcı Gözleme karşı Aktivist Gözlem.....	21
Söylem	32
Kimlik	37
Köken Söylemi: Kadimlik ve Saf İnsanlık	41
Muteber Bir İsim: Çerke	42
Bilimsel Irkçılık ve Saf Beyaz Kafkas Irkı.....	54
Muteber Bir Akraba: Medeniyet Kurucu Hatti-Hititler	62
Milliyetçi Söylem: Bölgesel vs. Etnik Milliyetçilik	75
Çerkes Kimdir?.....	76
Bölgesel Milliyetçilik: Çerkes=Herkes, Nam-ı Diğer Kafkas(lı)	79
Etnik Milliyetçiliğin İki Hali: Abhaz-Adıge ve Çerkes=Adıge.....	88
Dilsel Söylem: Çerkesçe Diye Bir Dil Var mı?	97
Çerkesler Nece Konuşur?	98

Gelenekçi Söylem: Yazılı Olmayan Anayasa-Khabze....	111
Siyasal meşruiyet kaynağı olarak gelenek	117
Hapishanesiz Toplum Miti.....	123

Sürgün ve Soykırım Söylemi:

Çerkeslerin Bitmeyen Çilesi.....	127
Rus-Çerkes İlişkileri ve Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali	128
Acıyı Rakamla Büyütmek	131
21 Mayıs 1864: Göç, Sürgün, Soykırım.....	140
Tarihi "Gelenekte" Yaşatmak: Balık Yemeyen Çerkesler...	158

Diasporik Söylem:

Yeni Vatanda Anavatanı Yaşamak.....	165
Kadim Anavatan Kafkasya: Kaybedilen Cennet	167
Siyasal Birim Olarak Anavatan.....	172
Birleşik Kafkasya	173
Çerkesya	181
Eylem Kipinde Anavatan: Dönüş.....	186

Kurumsal Söylem: Çerkesliği Örgütlemek..... 201 |

Osmanlı'da Çerkes Aydınlanması ve Kurumsal Çerkeslik Söylemine Etkileri.....	203
Çerkeslere Hariçten Gazel ve Birleşik Kafkasyacılık	216
Kültüralizm ve Dönüşçülük	224

Sonsöz.....	229
--------------------	-----

Kaynakça.....	233
----------------------	-----

Giriş

Yıl 2000. Yirmi beş yaşında bir kadın, üniversite mezunu, Çerkes. Ankara’da yaşıyor. Ankara Kafkas Derneğinde düzenlenecek bir gençlik toplantısına katılmak üzere farklı bir şehirden gelen iki Çerkes konuğunu karşılıyor. Konuklar erkek. Daha önce hiç görmediği konuklardan birini bir internet sohbet kanalından tanıyor. Kanalin müdavimleri *Kuzey Kafkasyalılar*.

Kadın bir sene sonra İngilizce öğrenmek amacıyla Türkiye Cumhuriyeti pasaportuyla İngiltere’ye gidiyor. Bir dil okuluna kayıt yaptırıyor. Okulda kendisine nereli olduğunu soranlara *Türkiyeli* olduğu yanıtını veriyor. Bir gün Brezilyalı bir arkadaşı ısrar ediyor: “Sen Türk olamazsın, Türklere hiç benzemiyorsun. Kuzenimin aynısısın.” Israr devam edince Türkiyeli kadın Çerkeslerden bahsediyor: “*Türkiyeliyim ama Türk değilim. Çerkes’im. Çerkesler Kafkasyalıdır.*”

“Okuldaki Türklere birbirini tanıyordu.” diyor kadın. Bir gün çok yorulduğu bir esnada dinlenmek için okul merdivenlerine otururken kendi kendine “Ay, ay guş!”¹ diyor. Bu sözler, *Türk* olduğu için tanıdığı bir okul arkadaşının dikkatini çekiyor: “Ne dedin sen?” Ve İngiltere’de bir dil okulunda

1 “Oy, aman!” anlamına gelen Çerkesçe ifade.

Türk oldukları için tanışan iki kadın, birbirinin aslında Türk olmadığını, Çerkes olduğunu öğreniyor. İkisi de Türkiyeli, Türk; ikisi de Kafkasyalı Çerkes.

Kadın Türkiye'ye dönüyor. Bir süre sonra, daha önce Ankara'da tanışmış olduğu iki Çerkes konuğundan biriyle evleniyor. Bir çocuğu oluyor. Çocuğu Türkiyeli Çerkes. Kadının ve eşinin adı Türkçe ama çocuklarının adı Çerkesçe.

Birkaç yıllık bir zaman dilimi içinde gerçekleşen yukarıdaki tanışıklıklar “kimlik” olarak adlandırılan şeyin bir taraftan ne kadar değişken, diğer taraftan ne kadar dirençli olduğunu; bir taraftan algılanan bazı benzerliklerle insanları belirli konularda ortaklaştırırken, diğer taraftan algılanan çeşitli farklılıklarla insanları nasıl ayırttığını göstermek açısından ilginç bir örnek olay teşkil ediyor.

Kimlik ve *söylem* birbirinden ayrı düşünülmesi oldukça zor, son yılların iki sihirli ve yaygın kullanıma sahip kavramı. Toplumsal olaylarla ilgili herhangi bir TV programından popüler kitaplara, günlük gazetelerden hakemli akademik dergilere kadar bu iki kavramın kullanılmadığı bir yere rastlamak artık neredeyse imkânsız. Söz konusu kavramların yaygınlığını göstermek açısından, dijital olarak erişilebilen makalelerin taranabildiği Google Scholar'da *identity* kelimesi için yapılan bir taramada yaklaşık 6 milyon 10 bin sonuç elde ediliyor. *Discourse* için yapılan bir tarama ise 4 milyon 450 bin kadar sonuç listeliyor. Aynı kelimelerin Türkçe karşılıkları için sırasıyla 241 bin (kimlik) ve 78 bin 700 (söylem) sonuç listeleniyor.² Böylesine basit bir tarama

2 Söz konusu tarama <https://scholar.google.com> arama motoru üzerinde 11.01.2018 tarihinde yapılmıştır.

bile söz konusu kavramların akademik ve popüler alandaki yaygınlığı üzerine bir fikir verebilir.

Kimlik çalışmaları, etnik kimlikten cinsel kimliğe, üst ve alt kimliklerden alternatif kimliklere, ulusal kimlikten sınıf kimliğine, kimliklenmeden kimlik kaybına ve daha nicesine pek çok farklı başlık altında toplanabilecek son derece geniş bir yelpazeyi kapsıyor.

Etnik kimliğin, tarihin derinliklerinden gelen, nesilden nesile devredilen/devralınan, dolayısıyla büyük bir ustalıklarla korunan veya korunması gereken sabit bir kendilik olduğunun yanı sıra farklı toplumsal ve tarihsel süreçler içinde inşa edilen ve sürekli bir değişim içinde olan bir olgu olduğu şeklinde iki temel kabul mevcut. Özellikle, 1960'lardan itibaren etnisitenin sosyal bilimlerde önemli bir çalışma alanı haline gelmesiyle birlikte kimlik tartışmaları ulus devlet, etnisite ve azınlık, Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından küreselleşme konularını da içine alan *kimlik siyaseti* bağlamında ele alınmaya başlandı.³

Söylem konusu 20. yüzyılın ortalarından bu yana sosyal bilimler alanında aynı şekilde vazgeçilmez kavramlardan biri oldu. Özellikle postmodernizm tartışmalarının büyük bir hararetle yürütüldüğü 21. yüzyılda söylem üzerine yapılan tartışmalar derinlik kazandı; söylem meselesi sadece kimlik bağlamında değil aynı zamanda iktidar ilişkileri içerisindeki yeriyle birlikte değerlendirilmeye başlandı. *Eleştirel söylem analizi* olarak adlandırılan yöntem, bu ilişkilerin

3 Kimlik siyaseti tarihi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Wiarda, H. J. (2014). *Political Culture, Political Science, and Identity Politics An Uneasy Alliance*. Routledge.

anlaşılmasında başat veri analizi yöntemi olarak kullanılmaya başlandı.⁴

Çerkesler özellikle son yirmi yıldır hem Türkiye siyasetinde hem de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte uluslararası bir nitelik kazanarak uluslararası siyasette yer almaya başladılar. Akademik alanda ise, siyasal arenadaki bu etkinliklerine nispeten daha az yer bulabildiler. Akademide Çerkes kimliği üzerine bir literatür oluşmaya başlamış olsa da bu konuda halen büyük bir boşluk mevcut.⁵

Bu kitapta, yukarıda bahsedilen bağlamlar içinde, Çerkes kimliğinin söylemsel inşasını ele alıyorum. Kimliğin süreç içinde inşa edilen bir söylem olduğu ve fakat bu inşa sürecinin asla tamamlanmayan tarihsel süreksizlikler içinde devam ettiği; dolayısıyla bir etnik grubun tamamlanmış ve tam olarak tanımlanabilen tekil bir kimliği olamayacağı; bunun yerine, birbirleriyle sürekli mücadele içindeki farklı söylemlerden oluşan çok katmanlı bir kimlikler kümesine sahip olduğu hipotezinden yola çıkıyorum.

Etnik kimlik üzerine yapılacak herhangi bir antropolojik çalışmanın kaçınılmaz olarak alana odaklanması beklenir.

4 Eleştirel söylem analizi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Fairclough, N. (2010). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London & New York: Routledge.

5 Bu alandaki önemli çalışmalardan bazıları için bkz. Shami, S. (1982) *Ethnicity and Political Leadership: The Circassians in Jordan*. Yayınlanmamış doktora tezi, Berkeley: University of California; Neely, K. S. (2008) *Diasporic Representations: A Study of Circassian and Armenian Identities In Greater Syria*. Yayınlanmamış doktora tezi, Michigan: University of Michigan; Besleney, Z. A. (2016) *Türkiye'de Çerkes Diasporasının Siyasi Tarihi* (E. Demirci, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bu minvalde, bu kitabın yazımında geniş bir literatür taramasıyla birlikte farklı teknikler kullanılarak alandan veri topladım.

Verileri toplarken Ankara, İstanbul ve Kayseri kent merkezlerinde Çerkeslerin oluşturduğu çeşitli örgütlü yapıların katılımcılarından oluşan bir alanda çalıştım. Söz konusu yapılar pek çok farklı formel ve enformel yapıdan ibarettir ve aralarında Kafkas ve Çerkes adlarıyla anılan dernekler, vakıflar, çeşitli dikey ve yatay örgütlenme modellerine sahip oluşumlar bulunmaktadır. Bu örgütlü yapıların etki alanları, katılımcıları aracılığıyla doğrudan ulaşabildikleri ve organik ilişki içerisinde etkileştikleri Çerkeslerin yanı sıra çeşitli haber siteleri⁶ aracılığıyla dolaylı olarak etkiledikleri, gelişmelerden haberdar ettikleri ve çeşitli şekillerde destek aldıkları uzak çevrelerinden ibarettir. Bu yakın ve uzak çevreler, Türkiye içinde ve dışında çok geniş bir mekâna yayılan görece büyük bir nüfusa karşılık gelmektedir⁷. Verilerin

6 Bkz. www.kaffed.org; www.cerkeshaklari.com; www.caucasusforum.org; www.cherkessia.net; www.inforcherkessia.net; www.cdp.org.tr; www.jinepsgazetesi.com

7 Kaf-Fed, Çerkesya Yurtseverleri, Kafkasya Forumu ve Çerkes Hakları İnisyatifi gibi organizasyonlar ayrı ayrı ya da birlikte binlerce insanı mobilize edecek etki alanına sahip olmuştur. 21 Mayıs 2006'da Kaf-Fed tarafından Bolu, Kefken'de düzenlenen 21 Mayıs anma etkinliği (<https://vidmoon.co/video/gVPRlWAQABBSRH>); 2011 yılında, Çerkesya Yurtseverleri ve Çerkes Hakları İnisyatifi'nin ortak bir çalışmasıyla Ankara'da Abdi İpekçi parkında düzenlenen miting ([http://www.cherkessia.net/gallery.php?gallery_id=8&title=12 Mart Ankara Mitingi&start=0](http://www.cherkessia.net/gallery.php?gallery_id=8&title=12%20Mart%20Ankara%20Mitingi&start=0)); 21 Mayıs 2011'de İstanbul Taksim'de pek çok kurum ve organizasyonun girişimiyle birkaç bin kişinin katıldığı bir soykırım protestosu (<https://www.youtube.com/watch?v=5AMAQBf1tFk>) bu organizasyonlardan bazılarıdır.

büyük kısmını elde ettiğim üç yıllık süre boyunca, bu alan içinde faaliyette bulunan ve Çerkes kimliğinin söylemsel inşasında önemli olduklarını düşündüğüm kilit aktörlerle derinlemesine görüşmeler yaptım.

Görüşmelerin büyük bir kısmını, 1910'lu yıllardan bu yana Çerkes etnik kimliğinin söylemsel temellerinin atıldığı İstanbul ve 1960'lı yıllardan itibaren bu söylemin alternatif merkezlerinden biri haline gelen Ankara'da gerçekleştirdim. Ayrıca, Türkiye'de Çerkes gelenekleri ve dili söz konusu olduğunda ilk akla gelen kentlerden ve Çerkes kimliğinin beslendiği ana kaynaklardan biri olan Kayseri'de bir kısım görüşmeler yaptım. Kaynak kişilerin ikamet ettikleri kentler olması nedeniyle görüşmeler Ankara, İstanbul ve Kayseri'de yapılmış olmasına rağmen, bu kişiler kökenleri itibariyle çok daha geniş bir alandan geliyordu. Bunlar Kayseri, Tokat, Çorum, Adana, Hatay, Düzce, Balıkesir, Yalova ve Bursa kentlerinin çeşitli köyleridir. Metin içinde kaynak kişilere yapılan atıflarda görüşme yapılan kişinin adını vermemeyi tercih ettim. Bunun nedeni bu kişilerin kim olduklarından ziyade, temsil ettikleri anlayışın ön planda kalmasını istemiş olmamdır.

Yarı yapılandırılmış olarak yürütülen bu görüşmelerin yanı sıra Türkiye'nin çeşitli kentlerinden onlarca farklı aktivistin katıldığı pek çok siyasi, kültürel, sosyal içerikli toplantıya ve faaliyete gözlemci olarak katıldım. Söz konusu gözlemler boyunca yüzlerce aktivistin ve sivil toplum temsilcisinin görüşlerini derledim. Bu toplantı ve faaliyetlerin bir kısmında ben de kendi siyasi faaliyetlerim kapsamında aktif bir katılımcı olarak bulundum. İçerisinde gözlem yap-

tığım alanda bir aktör olarak yer almış olmamın sonuçlarını bir sonraki bölümde ele alıyorum.

Alan çalışması boyunca faaliyetlerini izlediğim formel ve enformel örgütlü yapılar şunlardır: Yatay bir örgütlenme modeli benimseyen ve temelde bir gençlik örgütlenmesi olan Kafkasya Forumu⁸; kurucu meclis ve önderlik gibi politik kavramlar kullanarak daha katı bir siyasi örgütlenme modeli benimseyen Çerkesya Yurtseverleri⁹; 1950'li yıllardan bu yana Türkiye'nin farklı illerinde örgütlenen kurumsal yapılar olup kendilerini Sivil Toplum Kuruluşu olarak adlandıran Çerkes/Kafkas dernekleri ve bu dernekler tarafından oluşturulan Kafkas Dernekleri Federasyonu (Kaf-Fed); bu derneklere muhalif, nispeten yeni kurulmuş bir başka grup Çerkes/Kafkas dernekleri ile bu derneklerin üyesi olduğu Çerkes Dernekleri Federasyonu (Çerkes-Fed); ideolojik temellerini 1918'de Kafkasya'da kurulmuş olan ve 3 yıllık kısa ömrü içinde etkisi sonraki 100 yıla yayılan bir ulus devlet modeli sunan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nden alma iddiası taşıyan Birleşik Kafkasya Dernekleri; bir siyasi parti olan Çoğulcu Demokrasi Partisi; birbirine rakip olmamakla birlikte farklı ideolojilere sahip ayrı toplumsal kesimleri temsil ettiği söylenebilecek olan Kafkas Vakfı ile

8 Kurucularının da içinde yer aldığı önemli sayıda aktivistin ayrılması ile birlikte Kafkasya Forumu 2015 yılından sonra büyük ölçüde işlevsizleşti, toparlanma yönünde kimi çalışmalar yapılmış olsa da başarılı olmadı ve 2019'da faaliyetlerine son verdi (bkz. www.caucasusforum.org).

9 2011 yılında yola çıkan bu organizasyon (www.cherkessia.net) 2014 yılında fikir ayrılıkları nedeniyle ikiye bölündü ve "önderlik" kavramını kullanan kesim "Çerkesya Hareketi" (bkz. www.infoc-herkessia.com) adı altında ayrı bir örgütlenmeye gitti.

Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı (Kaf-Dav) ve son olarak, aylık yayınlanan Jineps gazetesi çevresinden oluşmaktadır.

Yukarıda bahsedilen çevreler birbirinden net çizgilerle ayrılması mümkün olmayan ve pek çok durumda ortak üyelere sahip olan yapılardır. Kafkasya Forumu, Çerkesya Yurtseverleri gibi enformel yapıların üyeleri çoğunlukla bir Kafkas/Çerkes derneğinin üyesidir. Ayrıca bu yapılar kimi konularda benzer, hatta aynı görüş ve çalışma şekillerine sahiptir. Aralarındaki farklılıklar ise Çerkes kimliğinin kendi içindeki çeşitliliğini ve bu söylem alanındaki iktidar mücadelesini temsil etmektedir.